УДК 398

А.Ә. Зиннәтуллина

XX ГАСЫР БАШЫНДА ТАТАР БАЛАЛАРЫ АРАСЫНДА МӘҮЛИД БӘЙРӘМЕ УЗДЫРУ ТАРИХЫННАН

Настоящая статья посвящена мусульманскому национальному празднику Мавлюд. В статье дается краткий обзор истории проникновения праздника в Россию. Освещаются положительные и отрицательные моменты проведения его с детьми школьного возраста, влияние данного праздника на формирование личности. Учитывая тот факт, что в татарской среде такого рода детские праздники были организованы впервые, приводятся оценки и пожелания современников.

Ключевые слова: Мавлюд, пророк Мухаммед, Г. Исхаки, газета «Вакыт», джадидское движение, Багбостан, Восточный клуб, труппа «Сайяр».

Соңгы елларда совет дәверендә онытыла башлаган күп кенә милли йолалар, дини бәйрәмнәр, халык традицияләре торгызыла башлады. Шуларның берсе – Мәүлид бәйрәме.

Мәүлид бәйрәме (Мәүлид ән-Нәби) – мөселман дөньясында Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көне буларак уздырыла торган бәйрәм. Мәүлид – гарәп сүзе, туу дигән мәгънәне аңлата. Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көне билгесез булганлыктан, әлеге бәйрәмне аның үлгән көненә туры китереп үткәрәләр. Ул мөселман календаренең 3 нче ае – рабигыл-әүвәлнең 12 нче көненә туры килә [Мәүлид бәйрәме, б. 416]. Гомумән, «мәүлид» сүзе белән Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көненә бәйле булган чараларны атау гадәткә кергән. Мәсәлән, Рәсүлуллаһның тууына багышланган әсәрләрне «мәүлид», ул туган айны «Мәүлид ае», төнне «Мәүлид кичәсе» диләр.

Хәзерге көндә әлеге бәйрәм дәүләт җитәкчеләре, дин әһелләре, киң җәмәгатьчелек катнашында зурлап, тантаналар, концертлар, җыелышлар рәвешендә уздырыла. Дин белгечләре билгеләвенчә, революциягә кадәр Мәүлид бәйрәме башкачарак үткәрелгән. Ул, нигездә, өйдә узган, күбрәк анда хатын-кызлар катнашкан. Аның үз тәртибе, үз сценарие булган. Әлеге бәйрәмдә мәҗбүри үтәлергә тиешле төп шартларның берсе булып Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхия уку саналган.

Кайбер тикшеренүчеләр фикеренчә [Миңнегалиев, б. 102–106], Мәүлиднең чишмә башын Хәлифә хәзрәте Гомәр дәвереннән (634–644 еллар) үк эзләргә кирәк. Бу чорда Пәйгамбәрнең туган көненә багышлап, искә алу йолалары рәвешендәге чаралар уздырылмаса да, Пәйгамбәрнең «туган көне» төшенчәсен көн тәртибенә куеп, бу уңайдан аерым гамәлләр кылу

омтылышлары булган (мәсәлән, яңа календарь кертү уңаеннан булган сөйләшүләр вакытында ел башы итеп Пәйгамбәр «туган көн»не тәкъдим итү һ.б.).

Күпчелек мәгълүматларга караганда, Пәйгамбәребезнең туган көнен беренчеләрдән булып XII–XIII гасырларда Ирбил падишаһы Мәлик Мозаффар әбү Сәгыйть бине Гали билгеләп үтә башлаган. Ул Рәсүлуллаһка булган олы ихтирамы һәм мәхәббәте йөзеннән зур мәҗлесләр әзерләп, күп халык җыеп, кунак итүне һәм ярдәм йөзеннән сәдакалар бирүне гадәткә керткән. Шул мәҗлесләрдә Рәсүлуллаһны хөрмәт белән искә төшереп, «Мәүлид шәриф» касыйдәсе укып, салаватлар әйтә торган булганнар. Шушы күркәм гадәт күп кенә мөселман илләренә таралып, изге бәйрәмнәрнең берсенә әйләнеп киткән [Мәүлид бәйрәме, http://www.igelek.ru].

Россия мөселманнары арасына исә әлеге бәйрәмне үткәрү гадәте күпкә соңрак килеп кергән. Әлеге бәйрәм татарларда кайбер дин әһелләре Истанбулга, Мисырга барып укып, андагы мөселман гадәтләрен күреп кайтканнан соң үткәрелә башлаган һәм ул, башлыча, төрек йолалары буенча уздырылган.

Белгәнебезчә, XX гасыр башында киң колач җәйгән җәдидчелек хәрәкәте нәтиҗәсендә татар мәгариф системасы зур үсеш ала, белем һәм тәрбия бирүнең яңа алымнары кулланыла башлый. Ял итү һәм белем эстәү максатыннан чыгып, балалар белән күмәк төстә милли бәйрәмнәр, әдәби кичәләр уздыру шундый яңалыкларның берсе булып тора. Балалар катнашында уздырылган әлеге чаралар, иң беренче чиратта, милли йолаларны торгызу, булганнарын саклап калу, татар халкында милли үзаңны һәм дини хисләрне ныгытуга булышлык иткән. XIX–XX гасырлар чигендә чит илләр, башка милләт халыклары белән икътисад һәм сәнәгать өлкәсендәге бәйләнешләр, җәдидчелек хәрәкәте киңрәк җәелгән саен арта барган мәгариф һәм мәдәният өлкәсендәге тәҗрибә алмашы һәм башка төрле күп кенә замана үзгәрешләре, милләтнең алгарышына этәргеч бирү белән бергә, күпмедер дәрәҗәдә милли ныклыкның йомшаруына, халыкларның көнкүрешенә башка илләрнең, башка милләтләрнең гореф-гадәтләре үтеп керүгә дә юл ачкан. Г. Исхакый [Исхаков, б. 6-7], мәсәлән, милли ныклыкның йомшаруының беренче сәбәбен татар халкының бөтен Россия территориясенә җәелеп, башка милләт халыклары белән аралашып яшәвендә күрә. Әлеге факторларның шәһәр халкына, бигрәк тә, шәһәр баласына йогынтысы зур дип саный. Язучы фикеренчә, «шәһәр балалары хәзер теле чыккач та, үзе кебек татар, мөселман балалары берлән бергәләшеп «ат-ат», «куян куыш» уеннары уйный алмый, […] гарәфә, кадер кичләрендә әнисенең чабуына тотынып, мулла абзыйларга китап ишетергә, вәгазь тыңларга бара алмый, [...] зур чалмалы, мәһабәт кыяфәтле мулла абзыйны еш-еш өендә күрә алмый. Ул гына да түгел, зур шәһәрләрдәге мөселман

баласы бик озакка кадәр азан тавышын ишетә алмый. [...] ул тирә-юнендәге башка халык бәйрәмнәрендә аларның балаларының матур киенүләрен, тәмле әйберләр берлән сыйлануларын күреп, аларның бәйрәмнәре аның күңелендә матур хис калдыра, баладагы иярченлек хисе берлән ул диндә башка балаларның дини гадәтләренә, дини горефләренә иярә башлый. Шулай итеп, аның күңелендә элгәреге әти-бабасындагы ныклык кими».

Әлбәттә, әйләнә-тирәдә яшәгән милләтләрнең йолаларын, гореф-гадәтләрен белү, алар белән дус-тату яшәү уңай күренеш. Ләкин бала үз халкының йолаларын онытмаска тиеш. Әлеге күренешне булдырмас, балага кече яшьтән дини рух, милли хис сеңдерү өчен XX гасыр башы татар зыялылары балалар белән дини бәйрәмнәр үткәрүне, олуг кешеләребезнең үлгән һәм туган көннәрендә балалар кичәләре ясауны бик отышлы күргәннәр [Әхмәрев].

XX йөз башында татар мәдәниятен таратуда иң якты эз калдырган оешмаларның берсе булып Казанда 1906 елның 21 декабрендә оешкан Шәрык клубы санала. Татар халкы өчен моңа кадәр хас булмаган күп кенә мәдәни-агарту чаралары беренче булып нәкъ әлеге клуб кысаларында оештырыла башлый. Мәүлид бәйрәме уңаеннан балалар кичәсе ясау гадәтен дә әлеге оешма башлап җибәрә. 1912 елның 16 февралендә клубта 260 бала катнашында шундый беренче кичә үтә [Миңнуллин, б. 54–55]. Алдагы елларда, Шәрык клубыннан үрнәк алып, мондый кичәләр Мәскәү, Оренбург, Троицк, Ташкент һ.б. шәһәрләрдә дә уздырыла башлый.

Әлеге кичәләр яшь бала күңеленә үтеп кереп, тирән эз калдырсын өчен оештыручыларга зур гына тырышлык куярга туры килгән. Бәйрәмгә берәр ай алдан әзерләнә башлаганнар. Өлкәннәр пьесалар өйрәнгән, балалар шигырьләр ятлаган. Бәйрәм узачак бүлмәләр төрле төстәге фонарьләр һәм флаглар белән бизәлгән. Стенага ай һәм йолдыз сурәтләре, котлау сүзләре язылган плакатлар эленгән [Оренбург хәбәрләре]. Бәйрәмгә балалар матур итеп киенеп килгәннәр. Мәсәлән, Оренбургта узган бәйрәмдә кыз балалар һәркайсы ак киемнәр киеп, бер төстәге бантлар такканнар [Оренбург хәбәрләре]. Тагын шунысы игътибарга лаек: төрле оешмалар тарафыннан оештырылган Мәүлид бәйрәмендә ир һәм кыз балалар бергә катнашканнар. 1915 елда Мәскәүдә беренче тапкыр үткәрелгән балалар кичәсендә 250 ир һәм кыз бала катнашуы билгеле [Хәтимә-Нәзифә].

Бу чорда кызлар өчен җәдиди мәктәпләр киң таралу сәбәпле, мәүлид кызлар мәктәпләрендә дә билгеләп үтелә башлый. Ул тиз арада халык арасына таралып, зур бәйрәм төсен ала. Мәсәлән, Оренбург шәһәренең танылган мөгаллимәсе Багъбостан ханым 1915 елның 15 гыйнварында, Мәүлид бәйрәме уңаеннан, уку мәҗлесе һәм балалар ахшамы үткәрә. Әлеге чара, иртәнге сәгать унда башланып, соң кичкә кадәр дәвам итә.

Оренбургта атаклы мөгаллимәләребездән Багъбостан ханым кызлар мәктәбенең «Мәүлид» бәйрәме мөнәсәбәтилә уку мәҗлесенә иштирак иткән ибтидаи талибәләрнең бер бүлеге // Сөембикә, 1915. № 11. Б. 9

Иртән өлкәнрәк яшьтәге ханымнар өчен уку мәҗлесе була. Монда Багъбостан ханым Мөхәммәд пәйгамбәрнең тәрҗемәи хәле, кылган изгелекләре турында сөйли, ә ярдәмче мөгаллимәләр башка дини һәм гамәли чыгышлар ясыйлар. Соңыннан мәктәп шәкертләре бу көн өчен махсус өйрәнгән шигырьләр һәм декламацияләр укыйлар. Кич сәгать алтыдан сигезгә кадәр балалар ахшамы ясала. Ахшам вакытында да алдан Мөхәммәд пәйгамбәрнең тәрҗемәи хәле һәм аның мактаулы эшләре турында сөйләнә, балалар хор белән дә, аерым-аерым да бу көнгә багышланган шигырьләр укыйлар. Ахырдан Мәрьям Габидуллина һәм Рабига Камаловалар мәктәптә укыган балалар өчен чәй мәҗлесе оештыра [Оренбург хәбәрләре].

Мәгълүм булганча, әлеге кичәләр, бәйрәм рухыннан тыш, өстәмә белем бирү формасын алып, укучы балаларга, аларның әниләренә, мәктәп яшеннән узган туташ һәм ханымнарга файдалы гыйлем тарату чарасына да әверелгәннәр. Мондый кичәләрне халык күтәп алган һәм бик теләп йөргән. «Сөембикә» журналы хәбәр итүенчә, Багъбостан ханым уздырган әлеге мәҗлескә килүче ханымнар шул кадәр күп булган ки, кунаклар арасында мәктәп бинасына сыймыйча, бәйрәмнән мәхрүм булып китүчеләр дә булган [Оренбург хәбәрләре]. Хатын-кызларның мондый төр фәнни-гамәли мәҗлесләргә йөрүе киң җәмәгатьчелек тарафыннан да хуплана, газета битләрендә түбәндәге эчтәлекле мәкаләләр бастырыла: «Хәзер инде алар [хатын-кызлар – *А.З.*] үзләренең кызлар мәктәпләрендә аерым мәүлид укыйлар […], үзләрен гыйльми бер мәҗлесләрдә күрәләр.

Оренбургта атаклы мөгаллимәләребездән Багъбостан ханым кызлар мәктәбенең «Мәүлид» бәйрәме мөнәсәбәтилә уку мәҗлесенә иштирак иткән рөшдия талибәләренең бер кыйсеме // Сөембикә, 1915. № 11. Б. 11

Үзләренең бүлмәләреннән чыгып өйрәнмәгән татар хатыннарының бәйрәмнәргә иштирак итеп *(бергәләшеп)* өйрәнүләре, тәртип вә тәрбия күрүләре, үзләренең укыган кызлары белән бер сафта торып Рәсүлуллаһка ихтирам итүләре, әлбәттә, боларның рухларына тәэсирсез калмас» [Уфадан].

Әлеге изге эштән хәйрия җәмгыятьләре дә читтә калмаган. Мәсәлән, 1915 елның 14 гыйнварында Мәскәүнең «Хатын-кызлар хәйрия җәмгыяте», Мәүлид бәйрәме уңаеннан, Татар мәктәбендә әдәби кичә үткәрә. Әлеге мәҗлес хакында Г. Исхакый үзенең уңай фикерен белдерә, ләкин шул ук вакытта: «кичәгә башка мәктәп балалары да чакырылса иде. Һәм дә мәктәп күрүдән мәхрүм булган мөселман баласына кичәнең ишеге ачык ителсен иде вә аларның да боек, мескин тормышларында шул газиз көн аллы-гөлле матур, якты хис калдырсын иде», – дигән тәкъдимнәрен дә җиткерә [Исхаков, б. 7].

XX гасыр башы галимнәре, Мәүлид бәйрәменең татарлар арасына чагыштырмача яңа килеп кергән гадәт булуын ассызыклап, мәүлид көннәрен билгеләп узу гадәтенең әлегә формалашып кына килүен искәртәләр. Бу көннәрдә мәчет-мәдрәсәләрдә укырга гарәп, төрек телләрендә язылган әдәбият булса да, татар балалары өчен татар телендә язылган «шигырьләребез [...], халыкка рух бирерлек махсус китапларыбыз, махсус вәгазьләребез юк», – диләр [Шәрәф, б.30]. Әлеге сүзләрне дәлилләп, түбәндәге мисалны китерергә була. 1915 елда Мәүлид бәйрәме уңаеннан Шәрык клубында үтәчәк балалар кичәсенә әзерлек вакытында

Троицкида Мәүлид мөнәсәбәте белән Йосыфҗан әфәнде Учаров өендә ясалган балалар кичәсенә иштирак итүче туташларның рәсемедер. Арада берничә ир балалар да бар // Сөембикә, 1915. № 8. Б. 10

«Сәйяр» труппасы, балалар өчен татар пьесалары булмау сәбәпле, бер айга якын русчадан тәрҗемә ителгән «Среди цветов» пьесасын өйрәнә. Ләкин кайбер дин әһелләре әлеге пьесаны уйнарга рөхсәт бирмиләр. Нәтиҗәдә, труппага бер-ике көн эчендә «Кызлар шулай кызык итә» пьесасын балалар карарлык дәрәҗәдә үзгәртеп, шуны куярга туры килә [Фоад]. «Мәктәп» газетасы битләрендә «Мәүлид ае мөнәсәбәте илә» исеме белән басылып чыккан мәкалә авторы, татарларга бу бәйрәмнең үз йолаларын булдырырга кирәк, дигән фикердә тора. Бу эштә иң зур файда китерерүче кешеләр сыйфатында ул яшь имамнарны һәм дөньяви белем бирүче мөгаллимнәрне күрә. «Мөгаллимнәр кул астында булган балаларны җыеп Коръәннән бәгъзе аятьләрне, салават шәрифне, Мәүлидкә мөнәсәбәтле милли шигырьләрне вә шул көнгә муафыйкъ вәгазь вә хөтбә сөйләргә тиешләрдер. Имамнарга ошбу хөрмәтле көндә халыкны мәчетләргә җыеп Рәсүлуллаһ(с.г.в.)ка, исламга мәхәббәт арттырырлык, дини хисләрне кузгатырлык, халыкка вә гайрәт бирерлек вәгазьләр сөйләргә тиешдер», – ди автор [Шәрәф, б. 30].

Милли газета-журнал битләрендә алда искә алынган мәкалә авторына кушылып, бәйрәмгә тагын да миллилек өстәү максатыннан чыгып язылган башка мәкаләләр дә очрый. Мәсәлән, Мәскәү шәһәрендә яшәүче мөгаллимә, Мәскәү мөслимәләр комитеты рәисе Хәтимә-Нәзифә ханым мондый мәҗлесләрдә күбрәк үз халкыбызның гореф-гадәтләрен кулланып, хәтта табын әзерләгән вакытта да милли ашларга, милли ризыкларга өстенлек бирүне хуп күрә.

Мәскәүдә узган Мәүлид бәйрәмендә әлеге мәсьәләгә игътибар бирелмәгәнгә пошынып ул: «Казан, Уфа кебек шәһәрләрне алсак, анда бәгъзе һиммәтле *(кайгыртучан)* ханымнар кулларыннан килгән кадәр ни дә булса шундый милли мәҗлесләргә бирәр нәрсә пешереп китерәләр. Шунлыктан милли мәҗлесләр үземезнең кулдан чыккан милли аш исенә буялып, бигрәк тә нур өстенә нурлы булып чыга. Әгәр безнең Мәскәү ханымнары да бу юлда бераз үзләренең хезмәтләрен кызганмый ни дә булса хәлдән килгәнчә: кайсы алма бәлеше, кайсы варенье, кайсы башка нәрсәләр китергән булсалар, балалар кичәмез дә тәнкыйтькә хөҗҗәт төшмәслек *(дучар булмаслык)* дәрәҗәдә матур, рухлы чыккан булыр иде. [...] балалар да [...] үземездә пешкән ашларны ашап кичә хакында үзләрендә әлегә караганда әллә ничә өлеш артык хатирә калдырырлар иде. «Филипповлар» берлә «Чуевларның» күмәч-сохарилары никадәр яхшы булса да, үзеңдә пешкән аш ләззәтен бирә алмый», – дип яза. Шул ук вакытта, мәҗлес үткәрүнең финанс ягын да истә тотып, үз кулың белән пешергән әйберләрнең ике тапкыр арзангарак төшәчәген дә искәртеп уза [Хәтимә-Нәзифә].

Шулай итеп, XX гасыр башында татар халкы арасында Мәүлид бәйрәме уздыру гадәте, акрынлап, балалар аудиториясенә дә үтеп керә башлый. Әлеге кичәләр, әйләнешкә яңа гына керә башлаган гадәт булуга карамастан, балалар арасында милли гореф-гадәтләрне таратуда, милли үзаңны уятуда зур роль уйныйлар һәм, шул ук вакытта, өстәмә мәгълүмат тарату үзәкләренә дә әвереләләр.

Әдәбият

Әхмәрев Ш. Балалар кичәсе // Йолдыз, 1912. 3 гыйнвар.

Исхаков М.Г. Мәүлед бәйрәме: Әсәрләр: 15 томда. Т. 7. / төз.: Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев, Э. Галимҗанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. 366 б.

Мәүлид бәйрәме тарихы http://www.igelek.ru/мәүлид-көне/ (05.07.2018)

Миңнегалиев Р. Мәүлид бәйрәме һәм аның тарихы // Чын Мирас, 2013. № 2. Б. 102–106.

Миңнуллин Җ. Шәрык клубы: тарихи очерк. Казан: Заман; Татар. кит. нәшр., 2013. 95 б.

Оренбург хәбәрләре. Багъбостан ханым мәктәбендә уку мәҗлесе һәм балалар ахшамы // Вакыт, 1915. 20 гыйнвар.

Мәүлид бәйрәме // Татар энциклопедия сүзлеге. Казан: Татар энциклопедиясе Институты, 2002. Б. 416.

Уфадан // Ил, 1915. 23 гыйнвар.

Фоад М. Казанда балалар кичәсе // Ил, 1915. 21 гыйнвар.

Хәтимә Нәзифә. Мәскәүдә балалар кичәсе // Ил, 1915. 18 гыйнвар.

Хәтимә-Нәзифә. Балалар кичәсендә җитешмәгәнлек // Ил, 1915. 28 гыйнвар.

Шәрәф Ш. Мәүлид ае мөнәсәбәт илә // Мәктәп, 1914. № 2. Б. 29–31.

Зиннәтуллина Алсу Әнвәр кызы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге өлкән фәнни хезмәткәре